

Prikazi i osvrti

STAROKRŠĆANSKA SALONA

Emilio Marin i drugi, *Salona christiana*, izdao Arheološki muzej u Splitu, Split 1994, 427 stranica folio formata s ilustracijama od kojih 52 u bojama.

Ova knjiga čitatelja ugodno iznenađuje, svojom ga ljepotom i bogatstvom sadržaja naprosto osvaja. Ona, doduše, nije ni u Splitu prvo djelo te vrste. Po svemu joj je slična knjiga *Starohrvatski Solin*, objavljena prije dvije godine. Obje je izdao Arheološki muzej, a i autori su im dijelom isti. One su popratile dvije velike izložbe solinskih spomenika, prvu o starohrvatskom Solinu priređenu godine 1992. u povodu 100. obljetnice utemeljenja "Bihaća - Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti" i drugu o starokršćanskoj Saloni, otvorenu 27. rujna ove godine u povodu održavanja XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju. Onomu tko te knjige uzme u ruke i samo ih prelista odmah će biti jasno da one nisu uobičajeni katalogi koji prate prigodne izložbe, nego da je za tu vrstu izdanja s pravom upotrijebljen izraz "katalog-monografija".

One su u stvari svojevrсни znanstveni priručnici o Saloni-Solinu. Prva je to već sama po sebi, ali je dobila i nadopunu u netom objavljenom zborniku *Disputationes Salonitanae IV.* (ujedno 85. svezak *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*, kao godina izdanja stavljena je 1993.), u kojemu su tiskani referati sa znanstvenoga simpozija održanog istom prigodom o istoj temi. Drugoj, koja nosi navedeni latinski naslov *Salona christiana*, takva nadopuna s obzirom na znanstvene rezultate dosadašnjih istraživanja starokršćanskih spomenika, rekao bih, i nije potrebna, jer se sve to može naći u njoj, naročito na stotinjak stranica teksta iz pera sadašnjega muzejskoga ravnatelja dra Emilija Marina. Veliku važnost ima i bogat niz povijesnih vrela o starokršćanskoj Saloni, koja je za ovu prigodu skupio i

privedio Milan Ivanišević. Vrijednost te knjige i njezinu ulogu pravoga znanstvenog pomagala potvrđuju i ostali kraći prilogi iz pera raznih autora.

1. Marinove stranice pod naslovom: *Civitas splendida Salona - Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone*, čitatelja će u prvi čas začuditi, ne, dakako, zbog toga što se od Autora ne bi očekivala takva vrijedna sinteza - ta on je već godine 1988. objavio knjigu slična sadržaja, a prije i poslije toga o pojedinačnim pitanjima iz toga tematskoga kruga lijep broj članaka na raznim europskim jezicima - nego zbog toga što će pomisliti: "Kad je on stigao u ovim ratnim godinama uz tolike brige i poslove, one redovite i one oko organiziranja spomenutoga međunarodnoga kongresa, sve ovako razraditi te u znanstvenom aparatu dokumentirati?" Zagonetku rješava autorova napomena na str. 91, u kojoj kaže, da je ovo "tekstualni dio" njegove doktorske disertacije iz godine 1990. obranjene na zagrebačkom Sveučilištu.

To je, dakle, svježja monografska sinteza. Od spomenute obrane prošlo je samo nekoliko godina, i to burnih ratnih i "poluratnih" godina, u kojima se u Saloni ipak, usprkos svemu, ponešto istraživalo i još istražuje. Autor u spomenutoj napomeni, a i na više mjesta u tekstu, upozorava na neke posve nove spoznaje koje, ako ih započeta revizijska i druga istraživanja konačno potvrde, otvaraju put novim rješenjima. Zbog svega toga s pravom se može reći, da su arheolozi i povjesničari, napose oni koji se bave starokršćanskom arheologijom i crkvenom poviješću hrvatskih krajeva, dobili u tomu djelu nezaobilazno znanstveno pomagalo koje omogućuje brzo i lako upoznavanje sadašnjega stanja u istraživanju svih važnijih arheoloških, pa i povijesnih, odnosno crkvenopovijesnih, pitanja o starokršćanskoj Saloni, središnjoj temi njihova područja zanimanja. Uz pomoć te knjige i njezina znanstvenog aparata moguće je za svako važnije pojedinačno pitanje naći autorov odgovor, izražen uvijek s dužnim znanstvenim oprezom, ali i slična i drugačija mišljenja i rješenja, koja su predložili drugi istraživači, poglavito oni iz najnovijega razdoblja.

Autor, kao i svi pravi znanstvenici, u spoznaji činjenica i njihova tumačenja uvijek nastoji slijediti mjeru sigurnosti koju opravdavaju čvrsti dokazi, pa iznosi kao sigurno samo ono što se stvarno može smatrati sigurnim. Za ostalo se vrlo često služi izrazima "izgleda", "možda", "vjerojatno" i sl. ne pokušavajući nimalo prikrivati nedostatak argumenata, pa ni za one znanstvene pretpostavke kojima se inače priklanja. Tako i kad se čitatelj s nekom njegovom tvrdnjom ili čak tezom ne slaže, nema razloga za ozbiljnije prigovore, pogotovo ne za oštra suprostavljanja. U takvim slučajevima nije uopće problem u znanstvenom pristupu, nego u činjenici da je tlo kojim se kreće bilo koji znanstvenik, a pogotovo arheolog i povjesničar, vrlo često u dobroj namjeri nesigurno, pa je više puta nužno pribjegavati raznim pretpostavkama, a sigurnije odgovore prepuštati daljnjim istraživanjima.

Recimo, npr. autorova pretpostavka, gotovo bi se moglo reći teza, o mirnomu suživotu salonitanskih kršćana s njihovim sugrađanima poganima u tzv. "konstantinskomu" razdoblju, u kojemu su prvi konačno postali slobodni i jednakopravni drugima, a zatim, malo pomalo, i sve povlašteniji u rimskoj državi, svidjet će se crkvenom povjesničaru. Svatko će se složiti s naglašavanjem činjenice da za Salonu nema ni arheoloških ni povijesnih svjedočanstva o nekim suprostavljanjima prije toga stoljećima nepravедno progonjenih pobjednika svojim dojučerašnjim progoniteljima. Svejedno bi, čini se, spomenutu pretpostavku trebalo zastupati s još više opreza, jer ipak nema ni dovoljno uvjerljivih suprotnih svjedočanstva. To što su se jedni i drugi više-manje i dalje ukapali na istim grobljima (usp. str. 46), ili što su istim nazivom *piscina* nazivali određenu vrstu groba (usp. str. 50), zacijelo nije za nju dovoljno snažna potvrda. Poznato je da su tada u drugim krajevima kršćani ipak znali na neprimjeren način dati oduška stoljećima nakupljenom osjećaju otpora tolikim nepravdama. Ti su bolni osjećaji, prije zatumljivani, u novim prilikama nerijetko iznenada provalili iz podsvijesti te zahvatili mnoštvo, koje je onda, zaboravljajući na čas stroga kršćanska načela opraštanja i ljubavi, navalilo, ako ne baš na protivnike, a ono barem na kakav njihov poganski simbol, hram ili spomenik, te ga uništilo. Stoga sam ipak skloniji Dyggveovoj tezi (usp. str. 33), naravno, bez određivanja stupnja "oštrine" toga možebitnoga sukoba.

Marinova monografija o starokršćanskoj Salonu podijeljena je na devet kratkih poglavlja, koja odreda imaju duhovito odabrane kratke latinske naslove, najčešće sastavljene od riječi uzetih sa salonitanskih natpisa, a doista odgovaraju sadržaju. Poslije prvog uvodnog poglavlja kojim je čitatelju općenito predstavio grad, "sretnu" rimsku koloniju Salonu (*Martia Iulia Valeria Salona felix*) u njegovu povijesnom razvoju, prešao je na sažeti prikaz početaka salonitanskog kršćanstva (*II. Salonam missus est*). To je nezaobilazno poglavlje, ali posebno delikatno, jer o tomu pitanju arheologija za prva dva stoljeća, ni u Salonu, a ni drugdje, zapravo nema što reći - kršćani tada naprosto nisu bili u mogućnosti ostaviti iza sebe neke specifično svoje spomenike - a i povijesna vrela su odveć oskudna. Stoga je sasvim razumljivo, što taj tekst više nego drugi izazove poneku opasku, pa i prigovor. Tako, npr. kad se o "prvom evangelizatorskom valu koji je dotakao Salonu" govori s osloncem na sigurnu vijest o dalmatinskom putovanju apostolskog učenika Tita, i na drugu, ne toliko pouzdanu, o dalmatinskom vjerovjesništvu evanđeliste Luke, onda ni taj val trebalo smjestiti bliže sredini nego "kraju I. stoljeća" (usp. str. 30). Autor odmah zatim ukratko naznačuje onaj val kršćanskih vjerovjesnika, koji je zahvatio Salonu u sredini i drugoj polovici III. stoljeća, posvjedočen makar i oskudnim, moglo bi se čak reći dvojbenim, povijesnim vrelima o sv. Venanciju, i arheološki utvrđenim postojanjem crkvene kuće (*domus ecclesiae*) s bogoslužnim prostorom u Salonu. Tu bi se,

međutim, moglo postaviti pitanje, da li je to bio tek "drugi" takav val? Kad se vodi računa o polaganom, ali upornom širenju kršćanstva već od prvog stoljeća u svim većim priobalnim gradovima na Sredozemlju i o činjenici da je Salona uvijek bila živo povezana sa zemljama iz kojih je najprije stizala kršćanska poruka, onda se sama od sebe nameće Katićeva i Rogošićeva pretpostavka, da je u tomu gradu najkasnije od konca I. ili početka II. stoljeća bila nazočna organizirana kršćanska zajednica, još relativno malobrojna i neupadna, ali ipak s biskupom na čelu. U tim vremenima je, naime, bio redovit slučaj, da svaka organizirana crkvena općina, kojoj je sjedište u nekomu gradu, pa kako god bila mala, ima svoga biskupa. Autor, doduše, pretpostavlja kontinuirano postojanje skupine kršćana u Saloni od starijih vremena, ali se priklanja mišljenju onih koji "drugi" val i prvu uspostavu salonitanske biskupije pripisuje rimskim misionarima iz sredine III. stoljeća. Tako skupa s njima dvoji i o neprekinutosti u kontinuitetu salonitanskih biskupa poslije Venancija (usp. str. 31). To mu se, naravno, ne može zamjeriti, jer tako su pisali u svoje doba Bulić, Zeiller i drugi, a zatim, na njihovu tragu, gotovo odreda naši noviji arheolozi. Sve njih na tu pretpostavku navodi nepostojanje arheoloških nalaza i pouzdanih povijesnih izvora, koji bi pozitivno potvrdili postojanje salonitanskih biskupa prije sredine trećeg stoljeća. Međutim, negativni argumenat (*argumentum ex silentio*) u ovom slučaju nije naročito uvjerljiv. Ostavlja mogućnost suprotnih nagađanja i pretpostavki, a kad se sve uzme u obzir, reklo bi se, da je spomenuto Katićevo i Rogošićevo tumačenje ipak vjerojatnije. U svakom slučaju nije nipošto sigurno, da je Venancije bio prvi salonitanski biskup.

Spomenuo bih i to, da "dva prostora unutar amfiteatra", dakle najupadnije "poganske" javne građevine, zacijelo nisu mogla služiti salonitanskim kršćanima za "tajno okupljanje" (usp. str. 30). Čini se, da nije potrebno posvećivati neku naročitu pozornost "crkvi" koju bi navodno Dujam, prema njegovu legendarnom "životu" iz srednjeg vijeka, bio podigao negdje u Saloni (usp. str. 31). Kršćani su, doduše, tijekom prvih petnaestak godina Dioklecijanove vladavine živjeli u miru, pa su tu i tamo podizali bazilike. Mogli su to učiniti i u Saloni, ali spomenuto vrelo odveć je kasno i nepouzđano. Ako bi se i uzelo, da taj podatak spada na historijsku jezgru Dujmova "Života", ono "ecclesiam" moglo bi se odnositi i na poznati *Oratorium A*, čiji ostaci ne isključuju datiranje u posljednju četvrtinu III. stoljeća. Izraz "štovanje" za Dobroga Pastira nije primjeren, jer kršćani nisu taj prizor uzimali kao Kristovu ikonu, nego samo kao simbol, odnosno ikonografskim jezikom izraženu živu vjeru da je uskrslu Krist onaj koji spašava, koji će o svomu drugomu dolasku "usnula" tijela svojih vjernika probuditi, izvesti iz grobova te odvesti u raj. Da je taj simbolički prikaz bio izravni predmet šovanja, ne bi oni u katakombama usred freske s tim likom naknadno iskopavali lokule. Štovanje svetih slika općenito spada u kasnije razdoblje.

Treće poglavlje posvećeno episkopalnom centru i biskupima graditeljima velike biskupske bazilike Simferiju i Hezihiju vrlo je zanimljivo i bremenito podacima, premda su zaključci - autor je toga svjestan - više puta odveć problematični. Tako npr. misao prema kojoj je biskup Simferije, potaknuvši možda "ideju o upotrebi konfesije na Manastirinama za privilegirani pokop biskupa, zauzvrat privilegirao samog biskupa u životu grada" (str. 38) djeluje odveć nategnuto. Razumljivo je, naime, samo po sebi, da je usporedo s jačanjem kršćanske zajednice u gradu i gradski biskup dobivao općenito na važnosti u društvenom životu (U crkvenomu je pogledu njegov najviši autoritet ionako bio neosporan!), a ne treba smetnuti s uma i činjenicu, da je car Konstantin biskupima dao čak i građansku sudačku vlast u određenim sporovima među kršćanima. Spomenuo bih i to, da Hezijevo bavljenje pitanjem mogućnosti predviđanja sudnjega dana nije bila neka tipično njegova "tema pastorala" (ondje), jer pitanje svršetka svijeta visilo je tada u zraku. Osvajački uspjesi zapadnih Gota pri koncu IV. i u prvom desetljeću V. stoljeća, napose pad grada Rima, simbola nepobjedivosti i vječnosti Rimskog Carstva, u ruke barbarskog vođe Alarika (410) iznenadio je rimske državljane do te mjere, da su preostali pagani stali za to okrivljavati kršćane, koji su tobože ozlovoljili njihove bogove, a kršćani spontano pomišljali na skori sudnji dan.

U ozračje strave i užasa stvoreno spomenutim događajima može se i te kako dobro uklopiti natpis na nadvratniku srednjih ulaznih vrata cemeterijalne bazilike na Manastirinama "Bože, milostiv budi rimskoj državi!" (*Deus propitius esto Reipublicae Romanae*), o kojemu autor govori u četvrtom poglavlju o salonitanskim kršćanskim grobištima. Zar takav zaziv nije mogla potaknuti već vijest o pogibiji cara Valenta u bitci s Gotima kod Hadrianopolisa godine 378, kad je rimska država još bila jedinstvena? Reklo bi se, da je u "sredini" i u "zrelom" V. stoljeću, koje autor smatra vjerojatnijim vremenom uklesavanja spomenutoga vapaja (usp. str. 47), već vladala prilična apatija kao posljedica sve jasnije spoznaje da rimskoj vlasti na Zapadu više zapravo nema pomoći.

U petom poglavlju posvećenom štovanju salonitanskih mučenika čitatelj će u svjetlu novijih rezultata arheoloških i povijesnih istraživanja naći osnovne podatke, dapače i mnoge zanimljive pojedinosti, o toj ključnoj temi iz života salonitanskog kršćanstva. Ovdje bih spomenuo da neki tipično autorovi neologizmi stvoreni od latinskih riječi, koji se javljaju tu i na više mjesta u drugim poglavljima, ponekad djeluju osvježavajuće, ali u nekim slučajevima, reklo bi se, strše. Kao primjer za ovo drugo naveo bih izričaj: "... grob vjerojatno jednog *martira* ..." (str. 55; *martira* stavio u kurziv S. K.). Upozorio bih još i na to, da pronalazak groba biskupa Probina ne bi trebalo očekivati u Saloni (usp. str. 59) jer je on, čini se, umro daleko od Salone (u Akvileji).

Poglavlja šesto i sedmo posvećena su napose salonitanskoj kršćanskoj epigrafiji i u okviru toga prozopografiji. U njima su posebno važne i zanimljive konstatacije o odnosu grčkih i latinskih natpisa u Saloni i u cijeloj pokrajini, a tako i one o ranoj pojavi indikcije u kronološkim oznakama na natpisima.

Završna poglavlja osmo i deveto (prvomu je od njih naslov *Nova post vetera*, sastavljen od riječi uzetih iz poznatoga posvetnog natpisa iz velike biskupske bazilike u Saloni) posvećena su daljnjemu životu i razvoju salonitanskih tradicija u srednjovjekovnom Splitu, preglavito onih epigrafskih i crkvenih. Pri tomu se autor čuva svakog pretjeranog forsiranja pa iznosi elemente koji svjedoče o kontinuitetu ne gubeći iz vida ni ono što nije nadživjelo propast staroga grada i metropolitanskoga sjedišta, odnosno ono što je u novim vremenima bilo posve novo. U tim svojim povijesnoarheološkim, a mjestimice i povijesno-filozofskim, razmatranjima s pravom se nije zaustavio na granicama srednjeg vijeka, nego je u tu problematiku zgodno uklopio Marulića i njegov humanistički krug, splitski i širi, s izvrsnim tumačenjem njihova zanimanja za salonitanske spomenike, naročito za one s natpisima, i tako čitatelja doveo sve do "Splitskog nadbiskupskog muzeja" (*Museum Spalatinum archiepiscopale*) iz vremena nadbiskupa Pacifika Bizze (1750) iz kojega su godine 1849. prenesena u splitski Arheološki muzej čak 182 natpisa (usp. str. 88).

Netko će se možda začuditi ovako opširnom prikazu Marina djela, a neke će mu se kritičke opaske činiti možda sitničavim, ali onaj tko te stranice pažljivo pročita zasigurno će se složiti s tvrdnjom, da ova "knjiga u knjizi", kako ju je sam autor s pravom nazvao, zaslužuje najveću pozornost.

2. Odmah poslije Marinove sinteze slijedi devedesetak stranica posvećenih raznovrsnim povijesnim vrelima o 18 važnih osoba i još nekoliko drugih važnih natuknica povezanih izravno sa životom toga grada i njegova širega područja u kasnoantičkom vremenu. Ta je vrela izabrao i priredio na originalnim jezicima i pismima Milan Ivanišević prema najnovijim i najboljim kritičkim izdanjima, ukoliko se ikako do njih u nas moglo doći. Taj Ivaniševićev trud smatram dragocjenim prilogom ovom znanstvenom pomagalu. Od sada, kad zatreba provjeriti neki podatak ili karakterističan izraz, ne će trebati muku mučiti, kako doći do pojedinoga od tih tekstova u što pouzdanijem obliku. Čak i u onim slučajevima, u kojima se priređivač morao zadovoljiti nekim starijim dobrim izdanjem, čitatelj će zahvaljujući obavijestima donesenim u njegovu uvodu moći uspješnije tragati za novim i boljim. Te su njegove napomene ujedno dobar poticaj za što žurnije osuvremenjivanje naših stručnih knjižnica vrijednim stranim izdanjima.

Spomenuti uvod (str. 109-122) s posebnom *Bibliografijom za uvod* (str. 107-108), bibliografskom dokumentacijom u bilješkama (123) i opet posebnom *Bibliografijom za izvore* (str. 188) zahtijevao je, dakako, još veći trud nego samo priređivanje tekstova, jer je on

rezultat mučnog proučavanja kojekakvih heurističkih i kritičkih problema, suočavanja s problemom odgovarajućeg izbora, razvrstavanja i prezentiranja. Zauzima 17 velikih stranica. Za čitanje je težak, ali ne stoga što bi Autor bio u pisanju nejasan, nego stoga što složenost samoga sadržaja zahtijeva od čitatelja punu pozornost. Taj trud se, naravno, isplati, jer je nezaobilazan za ispravno shvaćanje samih vrela. Poseban spomen zaslužuje dio uvoda pod naslovom *Vijesti u drugim izvorima* (117-122), jer u njemu su važna razjašnjenja i neki originalni tekstovi koji nisu ušli u sam izbor donesenih vrela zbog strogo postavljenih kriterija u odabiru.

Vrela su razvrstana u 26 skupina pod isto toliko natuknica u vremenskom slijedu od 303. do 602. godine. Prva natuknica po redu jest: *Valerius Diocletianus*. O tomu caru, koji se pod konac svoje vladavine dao nagovoriti na najteži i najkrvaviji od svih progona, što ih je protiv kršćana poduzela rimska država, doneseno je 15 kratkih tekstova. Odmah zatim slijede također kratki tekstovi povijesnih vrela o sv. Dujmu, Septimiju i Anastaziju, najslavnijim žrtvama njegova progona u Saloni. Treća natuknica je sama *Salona*. Tekstovi vrela o zacijelo najglasovitijem nasljedniku sv. Dujma iz vremena stare Salone biskupu Hezihiju iznose čak 25 stupaca (str. 129-141), ali najviše prostora zauzimaju tekstovi 39 pisama pape Grgura I. Velikoga upućenih većinom salonitanskim (nad)biskupima Natalisu i Maksimu, dijelom njihovu arhidakonu Honoratu (str. 170-187).

Osvrćući se kritički na taj dio knjige naveo bih nekoliko prigovora formalne naravi. Prvi se odnosi na grafičku prezentaciju koja je, čini se, mogla i morala ići za većom jasnoćom, tj. lakšim vizualnim razlikovanjem pojedinih skupina. To bi se postiglo već nešto malo većim prostornim razmacima između njih, a moglo ih se još označiti i rednim brojevima. Drugi se odnosi na rečenicu u kojoj se govori o prijenosu relikvija salonitanskih mučenika u Rim po želji pape Ivana IV. godine 641, gdje se kaže, da su tamo prenesene "na čuvanje", a točnije je reći na štovanje. Čini se, da bi mjesto natuknice *Constantius et Iulianus* (carevi), pod kojom se donosi vijest o tomu kako je neki Danus u doba tih careva optužen da je ukrao grimizni pokrov s Dioklecijanova sarkofaga i zbog toga bio osuđen na smrt, bolje bilo staviti Danus, jer je on zapravo predmet te vrlo zanimljive vijesti iz salonitansko-splitske prošlosti.

Odmah bih ovdje spomenuo i drugi Ivaniševićev prilično opširan prilog pod naslovom *Ikonografija solinskih mučenika kroz stoljeća* (str. 393-409) u kojemu dokumentirano sintetizira ono što je o tomu dosad istraženo, ta istraživanja dopunja i potiče na nova. Smatram da je u *Bibliografiji* toga priloga (str. 395-396) svakako trebala biti navedena i vrlo vrijedna rasprava Fabijana Veraje o kapeli sv. Venancija u Rimu i kultu solinskih mučenika (naveo ju je Jurišić na str. 414).

3. Tekst iz pera mladih znanstvenih radnica Zrinke Buljević, Sanje Ivčević, Jagode Mardešić i Eme Višić-Ljubić pod naslovom *Artes minores Salonae christianae* (str. 213-290) vezuje se izravno uz samu izložbu istoga imena (*Salona christiana*) koja je, kako je spomenuto na početku, bila povod ovom izdanju. Međutim, one su prije kataloškoga opisa pojedinih izložaka po skupinama (*Fibule, Pojasne kopče i okovi, Prsterje, Naušnice, Brončane narukvice, Narukvice od stakla i gagata, Geme, Kasnoantičko staklo, Afrička crveno glačana keramika, Glinene sujetiljke, Utezi i Varia*) u svakoj od tih skupina dale opći prikaz s njom povezane problematike, vrlo informativan i bibliografski dokumentiran. Sve će to biti korisno stručnjacima, ali i onima koji za to područje nisu specijalisti, a žele biti upućeni, ili im nekad jednostavno zatreba konzultirati odgovarajuću literaturu o tomu. Takvima je ponuđena i opća *Bibliografija radova o starokršćanskoj Saloni od kraja III. do početka VII. stoljeća*, koju su priredile Silvana Matković i Hanja Buble (str. 323-354). U cjelinu knjige lijepo se uklapaju i ostali kraći prilozi Tajme Rismondo o *klesarskim znakovima na zidovima Dioklecijanove palače u Splitu* (str. 197-212), Jagode Mardešić o *amforama* (str. 291-296), Ivana Marovića o *pretpostavljenoj koincidenca u VI. stoljeću u Saloni* (str. 315-322), fra Josipa Ante Solde o *pripripremi Prvoga međunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju* (str. 355-383) i fra Hrvatina Gabrijela Jurišića o *oživljavanju kulta solinskih mučenika u posljednjih pet desetljeća* (str. 411-416). Gotovo svi prilozi provideni su sažecima na svjetskim jezicima, uglavnom na njemačkom. Najopširniji je onaj koji zaključuje Ivaniševićev tekst o vrelima (12 stupaca).

Treba svakako spomenuti i pedesetak izvrsnih slika u boji, koje su dostojan ures ovoj vrijednoj knjizi, ali daleko više veoma korisna ilustracija. One uz veći broj slika i crteža u crnobijeloj tehnici zapravo nadopunjuju i obogaćuju tekst najvažnijih priloga tom vrstom dokumentacije. Kad se uz to uzme u obzir i ukusno opremljene korice tvrdoga uveza, koje se "nameću" skladnom jednostavnošću i vedrom ozbiljnošću, onda zaista treba reći da smo u njoj dobili izvanredno vrijednu i lijepu knjigu.

Slavko Kovačić